

**AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TERMINOLOGIYASIDA O‘ZLASHMA
TERMINLAR VA ULARNING O‘ZBEK TILIDAGI MOSLASHUV
XUSUSIYATLARI**

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti,
Ijtimoiy fanlar fakulteti, Filologiya kafedrasida stajyor o‘qituvchi*

Ernazarova Gulnoza Turayevna

gulnozaernazarova91@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada axborot texnologiyalari terminologiyasidagi o‘zlashma terminlar va ularning o‘zbek tilida moslashuv xususiyatlari tahlil qilingan. 320 birlikdan iborat kartoteka bo‘yicha o‘zlashma komponentli birliklar 32,2 foizni tashkil etadi: transkripsiya yo‘li bilan o‘zlashtirilganlar — 23,4%, o‘zgarmagan holda qo‘llanadiganlar — 4,4%, gibrid hosilalar — 4,4%. Moslashuvning to‘rt darajasi — grafik, fonetik, morfologik va semantik — ajratildi. Aniqlanishicha, o‘zlashmalarning asosiy qismi morfologik jihatdan yuqori mahsuldorlikka ega: ular o‘zbek tilining affikslari bilan erkin qo‘shilib, yangi hosilalar yasaydi. Bu esa o‘zlashtirishni til uchun resurs sifatida baholash imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zlashma termin, moslashuv, transkripsiya, affiksatsiya, gibrid hosila, terminologik me‘yor, til resursi, o‘zbek tili.*

**BORROWED TERMS IN INFORMATION TECHNOLOGY TERMINOLOGY
AND THEIR ADAPTATION IN UZBEK**

*University of Information Technologies and Management, Faculty of Social Sciences,
Department of Philology, Trainee Lecturer*

Ernazarova Gulnoza Turayevna

gulnozaernazarova91@gmail.com

Abstract: *The article analyses borrowed terms in information technology terminology and the features of their adaptation in Uzbek. According to a 320-unit card index, units containing borrowed components make up 32.2%: those borrowed by transcription 23.4%, those used unchanged 4.4%, and hybrid derivatives 4.4%. Four levels of adaptation — graphic, phonetic, morphological and semantic — are distinguished. It is established that the bulk of borrowings possess high morphological productivity: they combine freely with Uzbek affixes and generate new derivatives. This makes it possible to evaluate borrowing as a resource for the language.*

Keywords: *borrowed term, adaptation, transcription, affixation, hybrid derivative, terminological norm, language resource, Uzbek.*

I. KIRISH

O‘zlashma terminlar masalasi o‘zbek tilshunosligida uzoq vaqt bahsli bo‘lib kelgan. Bir tomondan, o‘zlashmalar tilning lug‘at boyligini kengaytiradi, xalqaro terminologiyaga yaqinlashuvni ta‘minlaydi va mutaxassislar o‘rtasidagi kommunikatsiyani osonlashtiradi. Ikkinchi tomondan, nazoratsiz o‘zlashtirish tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanishni cheklaydi, orfografik va morfologik nomuvofiqliklarni keltirib chiqaradi. Axborot texnologiyalari sohasida bu bahs ayniqsa keskin, chunki terminlarning deyarli barchasi dastlab ingliz tilida paydo bo‘ladi.

Muammoning ilmiy tomoni shundaki, o‘zlashtirish «bor» yoki «yo‘q» hodisasi sifatida emas, balki bosqichma-bosqich jarayon sifatida qaralishi kerak. Termin avval grafika darajasida qabul qilinadi, keyin talaffuzga moslashadi, so‘ngra morfologik tizimga tortiladi va oxirida semantik jihatdan o‘z o‘rnini topadi. Har bir bosqichda muayyan qonuniyatlar ishlaydi va bu qonuniyatlarni bilish amaliy terminografiya uchun bevosita foyda keltiradi.

O‘zbek tili uchun bu jarayonning o‘ziga xosligi shundaki, u ikki xil yo‘l bilan — kirill grafikasi davrida rus tili orqali va lotin grafikasiga o‘tgandan keyin ingliz tilidan bevosita — o‘zlashtirilgan qatlamlarni bir tizimga birlashtirishga majbur bo‘ldi. Natijada bir terminning ikki xil shakli («protessor» va «protessor» ning dastlabki yozilish variantlari, «drayver» va «drajver») paydo bo‘ldi. Bu variantlilik hali ham to‘liq bartaraf etilmagan.

Tadqiqotning obyekti ingliz tilidan o‘zlashgan axborot texnologiyalari terminlari, predmeti esa ularning o‘zbek tilidagi moslashuv xususiyatlaridir. Maqsad — moslashuv darajalarini tavsiflash, o‘zlashmalarning mahsuldorligini baholash va ulardan foydalanish mezonlarini ishlab chiqish. Vazifalar: (1) o‘zlashma qatlamning miqdoriy tarkibini aniqlash; (2) moslashuv darajalarini ajratish; (3) mahsuldorlik ko‘rsatkichlarini tahlil qilish; (4) o‘zlashtirishning maqsadga muvofiqligi mezonlarini belgilash.

II. MATERIALLAR VA METODLAR

Material 320 birlikdan iborat kartoteka bo‘lib, unda har bir birlik uchun o‘zbekcha muqobilning shakllanish usuli kodlashtirilgan. O‘zlashma komponentli birliklar uch guruhga ajratildi: transkripsiya yoki transliteratsiya yo‘li bilan o‘zlashtirilganlar, o‘zgarmagan holda qo‘llanadiganlar va gibrid hosilalar. Alohida guruh sifatida o‘zbekcha shakl tipi bo‘yicha tub so‘zlar, affiksalar hosilalar, qo‘shma so‘zlar va aralash tarkibli birikmalar hisobga olindi.

Metodlar: fonetik tahlil (o‘zlashmaning o‘zbek talaffuz me‘yorlariga moslashuvi), morfologik tahlil (affiks qabul qilish qobiliyati), grafik tahlil (yozilish qonuniyatlari), semantik tahlil (ma‘no hajmining o‘zgarishi) va sotsiolingvistik kuzatuv (terminning matnlarda qo‘llanishi). Mahsuldorlikni baholash uchun o‘zlashma negizidan yasalgan hosilalar sanaldi.

Tahlil ikki kesimda olib borildi: statik kesimda o‘zlashmalarning hozirgi holati tavsiflandi, dinamik kesimda esa ularning til tizimiga kirib borish bosqichlari kuzatildi. Cheklov sifatida shuni qayd etish kerakki, talaffuz me‘yorlari bo‘yicha ma‘lumotlar asosan lug‘at belgilariga tayanadi; eksperimental-fonetik o‘lchovlar o‘tkazilmagan.

III. NATIJALAR

Miqdoriy tahlil o‘zlashma qatlamning hajmini aniq ko‘rsatdi: o‘zlashma komponentli birliklar 103 ta, ya’ni umumiy hajmning 32,2 foizi. Ulardan 75 tasi (23,4%) transkripsiya yo‘li bilan o‘zlashtirilgan («server», «brauzer», «protessor», «interfeys», «protokol»), 14 tasi (4,4%) o‘zgarmagan holda qo‘llanadi (asosan qisqartmalar: «USB», «HTTP», «API», «SQL»), yana 14 tasi (4,4%) gibrid hosilalardir («veb-sayt», «neyron tarmoq», «kriptoalyuta», «kontekst menyu»).

O‘zbekcha shakl tipi bo‘yicha manzara quyidagicha: tub so‘zlar — 110 birlik (34,4%), affiksial hosilalar — 51 (15,9%), qo‘shma so‘zlar — 17 (5,3%), aralash tarkibli birikmalar — 20 (6,2%), izofali yoki kalka birikmalar — 122 (38,1%). Tub so‘zlar guruhining katta qismi aynan o‘zlashmalardir, demak o‘zlashtirishning asosiy shakli — bir so‘zli birlik sifatida qabul qilish.

Moslashuvning to‘rt darajasi ajratildi (8-jadval).

8-jadval. O‘zlashmalarning moslashuv darajalari

Daraja	Misollar	Mexanizm
Grafik	fayl, brauzer, drayver, kesh	inglizcha yozuvning o‘zbek lotin grafikasiga ko‘chirilishi
Fonetik	protessor, kompilyator, interfeys	urg‘u va bo‘g‘in tuzilishining moslashuvi
Morfologik	fayllar, faylga, keshlash, dasturchi	affiks qabul qilish, so‘z yasash
Semantik	platforma, port, protokol	ma’no hajmining torayishi yoki ixtisoslashuvi

Grafik darajada asosiy muammo — inglizcha imlo bilan o‘zbekcha talaffuz o‘rtasidagi tafovut. «Browser» so‘zi o‘zbek tilida «brauzer» shaklida yoziladi, ya’ni imlo talaffuzga moslashtirilgan. «File» — «fayl», «driver» — «drayver», «cache» — «kesh». Bu yerda izchil qonuniyat kuzatiladi: inglizcha [eɪ] diftongi o‘zbek tilida «ay» bilan, [aɪ] esa «ay» yoki «i» bilan beriladi. Biroq bu qonuniyat har doim ham saqlanmaydi: «interface» — «interfeys», ammo «online» — «onlayn».

Fonetik darajada o‘zlashmalar o‘zbek tilining fonotaktik qonunlariga bo‘ysunadi. So‘z oxiridagi undosh to‘plamlari soddalashtiriladi yoki orasiga unli qo‘shiladi; urg‘u ko‘pincha oxirgi bo‘g‘inga ko‘chadi. «Processor» — «protessor» shaklida ikkilangan undosh bilan beriladi, bu o‘zbek tilida bo‘g‘in chegarasini saqlash uchun zarur. «Compiler» — «kompilyator», ya’ni inglizcha [ə] o‘rniga «i» qo‘shiladi.

Morfologik daraja eng muhim bosqichdir, chunki aynan shu yerda o‘zlashma til tizimiga haqiqiy kirib boradi. O‘zbek tili o‘zlashmalarga bemalol affiks qo‘shadi: «fayl» — «fayllar», «faylga», «faylni», «fayllash»; «dastur» — «dasturchi», «dasturlash», «dasturiy»; «kesh» —

«keshlash»; «skaner» — «skanerlash». 51 affiksali hosila (15,9%) aynan shu mexanizm natijasidir. Bu ko‘rsatkich o‘zlashmalarning mahsuldorligini tasdiqlaydi: ular o‘zbek tilida passiv qatlam bo‘lib qolmay, yangi so‘z yasash uchun negiz bo‘lib xizmat qiladi.

Semantik darajada o‘zlashma ma’nosi torayadi yoki ixtisoslashadi. «Platforma» umumiy tilda «maydon, minbar» ma’nosini bildirsa, IT-terminologiyada «apparat yoki dasturiy muhit» ma’nosini oladi. «Port» so‘zi dengiz terminologiyasidan kelib, kompyuter tarmog‘ida «ulanish nuqtasi» ma’nosini bildiradi. «Protokol» esa diplomatik ma’nodan texnik ma’noga o‘tgan. Bunday torayish o‘zlashmaning til tizimiga moslashuvining eng chuqur bosqichidir, chunki termin o‘zining yangi ma’no chegaralarini mustaqil saqlab qoladi.

IV. MUHOKAMA

Olingan natijalar o‘zlashtirishni til uchun «yo‘qotish» deb baholovchi qarashlarga ziddir. Ma’lum bo‘lishicha, o‘zlashmalarning uchdan ikki qismi o‘zbek tilining so‘z yasash tizimiga faol kirib borgan va ulardan yangi hosilalar yasalmog‘da. Demak, o‘zlashtirish — passiv qabul qilish emas, balki assimilyatsiya jarayonidir. Bu jarayonning samaradorligi esa uch omilga bog‘liq: o‘zlashmaning fonetik qulayligi, morfologik moslashuvchanligi va semantik aniqligi.

Shu bilan birga o‘zlashtirishning chegarasi ham bor. Agar termin o‘zbek tilida mavjud tushunchani takrorlasa va hech qanday qo‘shimcha ma’no kiritmasa, u ortiqcha bo‘ladi. «Bekap» va «zaxira nusxa» juftligi shunday holatdir: birinchi shakl qisqa, ikkinchisi motivatsiyalangan. Bunday holatda tanlov matn tipiga bog‘liq bo‘lishi kerak: interfeysda qisqa shakl, o‘quv adabiyotida motivatsiyalangan shakl afzal.

Gibrid hosilalar alohida e’tiborga loyiq. «Veb-sayt», «neyron tarmoq», «kriptovalyuta» kabi birliklar ikki tilning resurslarini birlashtiradi: birinchi komponent xalqaro taniluvchanlikni, ikkinchisi esa tushunarlikni ta’minlaydi. Bu — o‘zlashtirishning eng samarali shakli, chunki u bir vaqtning o‘zida ikkala talabni qondiradi. Biroq gibridlarning ulushi hali kichik (4,4%), bu esa ulardan kengroq foydalanish imkoniyati mavjudligini ko‘rsatadi.

Me’yoriy jihatdan o‘zlashtirishning maqsadga muvofiqligi besh mezon bilan baholanishi taklif etiladi: ixchamlik, yasaliqlik, xalqaro taniluvchanlik, omonimiya xavfining yo‘qligi va semantik ziddiyatsizlik. Bu mezonlar bo‘yicha baholash terminologik qarorlarni sub’ektivlikdan xalos qiladi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, o‘zlashmalarning real chastotasi korpus ma’lumotlari bilan tasdiqlanmagan; baholash kartoteka tarkibiga asoslanadi. Bundan tashqari, og‘zaki nutqdagi talaffuz variantlari alohida o‘rganilmagan.

V. XULOSA

1. O‘zlashma komponentli birliklar kartotekaning 32,2 foizini tashkil etadi; ularning asosiy qismi transkripsiya yo‘li bilan o‘zlashtirilgan bir so‘zli birliklardir (23,4%).

2. Moslashuv to‘rt darajada kechadi: grafik, fonetik, morfologik va semantik. Eng chuqur bosqich — semantik torayish bo‘lib, u terminning til tizimida mustaqil o‘rin egallashini ko‘rsatadi.

3. O‘zlashmalar morfologik jihatdan mahsuldor: affiksalar hosilalar umumiy hajmning 15,9 foizini tashkil etadi, bu esa ularning so‘z yasash negizi sifatida ishlashini tasdiqlaydi.

4. O‘zlashtirishning maqsadga muvofiqligi besh mezon bo‘yicha baholanishi va gibrid hosilalardan kengroq foydalanish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Vyuster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. — Wien; New York: Springer, 1979.

2. Lotte D.S. Основы построения научно-технической терминологии. — Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1961.

3. Superanskaya A.V., Podolskaya N.V., Vasilyeva N.V. Obshaya terminologiya: voprosy teorii. — Moskva: Nauka, 1989.

4. Leychik V.M. Terminovedenie: predmet, metody, struktura. — Moskva: KomKniga, 2006.

5. Grinev-Grinevich S.V. Terminovedenie. — Moskva: Akademiya, 2008.

6. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. — Amsterdam: John Benjamins, 1999.

7. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2007. — 167 b.

8. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. — Toshkent, 2019.

9. Begmatov E., Madvaliyev A. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. — Toshkent: Akademnashr, 2013.

10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jild. A. Madvaliyev tahriri ostida. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

11. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

12. ISO 1087-1:2000. Terminology work — Vocabulary — Part 1: Theory and application.

13. ISO/IEC 2382:2015. Information technology — Vocabulary.

14. IEEE Std 610.12-1990. Standard Glossary of Software Engineering Terminology.